

1. Úvod

Válka však říká:
Jsem!
Jsem od počátků,
nebylo nikdy chvíle,
abych nebyla.

Jsem stará jako hlad
a jako milování.
Já jsem se nestvořila,
ale svět je můj.

Autor těchto veršů, básník Jaroslav Seifert, patřil k těm generacím Evropanů, které zažily dvě světové války. V polovině 60. let, kdy jeho Píseň o válce vyšla,¹ sice v Evropě již dvacet let panoval mír, ale ve vypjaté atmosféře studené války a s ní spojeného pocitu ohrožení a nejistoty se vůbec nezdál samozřejmostí. Válka se Seifertovi i jeho generačním druhům oprávněně mohla jevit jako věrný průvodce lidské společnosti či spíše vládce nad ní a mír jako náhodný a křehký.

Populárně-naučný zdroj uvádí, že lidstvo ve svých dějinách vedlo přes čtrnáct tisíc válek, kterým padla za obět více než jedna miliarda a dvě stě milionů lidí.² Údaj může oprávněně vzbuzovat pochybnosti, ale i kdyby byl násobně menší, přesto se zdá, že válka se nemýlí, když ústy básníka říká, že „nebylo nikdy chvíle, abych nebyla“. Lidé, když zrovna neválčili, překonávali následky jedné války a připravovali se na další, válku opěvovali a současně se jí báli; zkrátka válka ovládala jejich život a mysl natolik, že se oprávněně vnucuje dojem, že válka a nikoliv mír je přirozeným stavem existence lidstva.

Od konce napoleonské epochy na počátku 19. století, soudí moderní věda, počet válek přinejmenším v Evropě klesal. Zčásti i proto, že moderní stát si použití násilí monopolizoval. Současně ale začal do ozbrojených konfliktů vkládat obrovské a nejednou i maximální lidské a materiální zdroje včetně nejnovějších vymožeností technického pokroku. O co méně bylo válek, o to více vzrostla jejich ničivost.³ Druhá světová válka v letech 1939 až 1945 v tomto ohledu překonala vše, co lidstvo dosud zažilo. Do války vstoupilo přes padesát států a zmobilizováno bylo celkem 110 miliónů mužů a žen. Životem ji zaplatilo přibližně 55 miliónů lidí, počet těch, kteří utrpěli újmu na zdraví v důsledku války, okupace a perzekuce, není dodnes přesně znám, ale odhaduje se až na 35 miliónů. Materiální následky - válečné škody a válečné náklady - dosáhly výše 1 500 miliard dolarů.⁴

Ke všem těmto údajům lze v odborné a populární literatuře najít více či méně odlišná čísla. Na tomto místě není smyslem přesná statistika, ale představa o řádové velikosti. Kvantitativní aspekty byly krom toho jen jednou stranou mince. Druhá světová válka přinesla i některé nové jevy, které lidstvo do této doby neznalo nebo přinejmenším ne v takovém rozsahu. Rychlý pohyb front, masové nálety na civilní objekty, politická a rasová perzekuce, holocaust, cílené masové přesuny velkých skupin obyvatelstva fakticky setřely rozdíl mezi frontou a zázemím, mezi vojáky a civilisty - poměr jejich obětí byl zhruba jedna ku jedné - a učinily utrpení a smrt všudypřítomné. A na samý konec války jako připomenutí, že může být ještě hůř: ostré nasazení jaderných zbraní. Zkrátka a dobře: druhá světová válka byla historickou katastrofou nepředstavitelných rozměrů.

Tváří v tvář této historické zkušenosti začaly vítězné státy po válce usilovat o vybudování mezinárodního systému, který by trvale zajišťoval mír a bezpečnost a vyloučil násilí a hrozbu násilím jako prostředek mezinárodní politiky. Jedním z důležitých předpokladů nového uspořádání bylo zabezpečit, aby Německo, které bylo politicky, právně a morálně odpovědné za rozpoutání druhé světové války a za činy nacistického režimu, „nebylo už nikdy schopno rušit světový mír“.⁵ K dosažení tohoto cíle vedla zdánlivě přímočará cesta. Vojenská převaha vítězné protihitlerovské koalice byla tak výrazná, že v květnu 1945 umožnila vynutit si na Německu bezpodmínečnou kapitulaci a učinit z něj v podstatě objekt koaliční politiky, kterou fakticky ztělesňovaly její tři a později čtyři vedoucí mocnosti, Spojené státy, Sovětský svaz, Velká Británie a Francie. Tyto velmoci se rozhodly pro společnou okupaci Německa, jejímž cílem bylo zbavit Německo politických, duchovních i materiálních předpokladů k nové agresi.

Záhy se ovšem začaly vršit problémy. Velmoci se nedokázaly dohodnout na jednotné politice vůči Německu, a tudíž ani na základních parametrech mírové smlouvy, kterou s ním hodlaly uzavřít. Krátce po válce, ještě v průběhu 2. poloviny 40. let, se protihitlerovská koalice rozpadla a s ní i samotné Německo. Na jeho území vznikly dva státy, které v polovině 50. let získaly plnou suverenitu. Nová situace ale k vyřešení německého problému nevedla, naopak jej dále komplikovala. Výsledek je obecně znám: dokument, který by nesl označení mírová smlouva, nikdy s Německem podepsán nebyl a od roku 1990 je jasné, že již nikdy podepsán nebude.

Absence mírové smlouvy s Německem se může jevit jako anomálie. Ve skutečnosti ale není ničím zvláštním. Ukončení války mírovou smlouvou sice je jedním z nejstarších institutů mezinárodního práva, známým již od starověku, nicméně institutem, který nebyl vždy důsledně používán, spíše naopak. Americký právník a politolog Quincy Wright spočítal, že z 311 ozbrojených střetů dosahujících dostatečné velikosti, aby mohly být v materiálním ohledu označeny jako „válka“, k nimž došlo v letech 1480 až 1970, jen 137 bylo ukončeno mírovou smlouvou. Pravda, někdy i proto, že protivník v důsledku naprosté porážky a podmanění přestal jako politický či právní subjekt existovat a smlouvu tak nebylo s kým uzavřít.⁶

Od 18. století ovšem institut mírové smlouvy začal nabývat na oblibě a konec 19. a první dvě dekády 20. století se pak staly pravým „zlatým věkem“ mírových smluv. Osm až devět válečných konfliktů z deseti – zpravidla těch, kterých se účastnily více než dvě válčící strany – tehdy bylo zakončeno mírovou smlouvou, mezi nimi i ten do té doby největší a nejkrvavější, první světová válka.⁷ Snad na základě právě této zkušenosti ve veřejnosti dosud převládá obraz mírové konference jako samozřejmého konce války se vším, co k ní patří: pánové v cylindrech, vojáci v blýskavých uniformách, vzletná slova a slavnostní sliby i vůně pečetního vosku – i když ve sledované době asi spíše již jen bouchnutí razítka. Jen mimochodem: právě v tomto období vyvrcholil i trend k formalizaci války jako institutu mezinárodního práva. Doba si potrpěla nejen na řádné zakončení, ale i řádné zahájení nepřátelství cestou ultimáta, vypovězení války, vyhlášení mobilizace – slova „Mým národům!“ asi zůstanou v české historické paměti zachycena navždy. Nikoliv náhodou pocházejí právě z této doby první a dodnes platné mezinárodní normy upravující chování válčících stran a neutrálních států během konfliktu, nakládání s válečnými zajatci a raněnými, výkon okupační moci a mnohé jiné, normy, které položily základy mezinárodního válečného a – jako svého druhu protikladu – humanitárního práva. Dnes jsme, jen na okraj, dosáhli svým způsobem opačného extrému: v pojmu „hybridní válka“ se snažíme najít označení

pro konflikt, který nespĺňuje obvyklá kritéria války ani v materiálním a tím méně v právním ohledu.

Protihitlerovská koalice si ve 40. letech 20. století vytkla za cíl uzavřít mírovou smlouvu s Německem poněkud paradoxně v době, kdy tento instrument opět přestal být obvyklý. Podíl válečných konfliktů ukončených bez mírové smlouvy od 20. let stoupal a po roce 1945 se mírová smlouva vůbec stala výjimkou.⁸ Krátce po druhé světové válce sice byly v roce 1947 uzavřeny mírové smlouvy s evropskými spojenci Německa, ale již mírová smlouva s Japonskem z roku 1951 byla pouze separátním aktem, kterého se neúčastnil jak Sovětský svaz a další státy tehdejšího komunistického bloku, tak i některé další země, které s ním byly ve válce. Přechod od války k míru začal být přednostně uskutečňován prostřednictvím jiných právních institutů, které v mezinárodní praxi a v mezinárodním právu existovaly odedávna a jejichž primárním cílem je (někdy jen přechodné) zastavení ozbrojených akcí a nepřátelství, jako jsou příměří (*armistice, truce*) zastavení palby (*cease-fire*), klid zbraní (*suspension of arms*) nebo kapitulace jedné z válčících stran (*surrender, capitulation*). Formálně jsou tyto akty výsledkem buď vzájemné dohody, nebo separátního prohlášení jedné, obou nebo všech válčících stran – společné jim je, že neznamenají ukončení válečného stavu, které může nastat buď mírovou smlouvu (*peace treaty*), nebo zvláštním prohlášením o zastavení válečného stavu (*termination of state of war*). Jsou i případy, kdy válka a nepřátelství byly trvale ukončeny bez jakéhokoliv formálního aktu, přechodem k „dennímu pořádku“, tj. obnovením diplomatických styků a vzájemné spolupráce. Často k tomuto pragmatickému postupu vedlo přesvědčení, že „faktický mír“, jak se někdy tento stav označuje, by mohl být pokusem o sjednání mírové smlouvy zkomplikován.⁹

Tématem této práce je mírové uspořádání s Německem po druhé světové válce. Pojem „mírové uspořádání“ je poměrně frekventovaným obecným, ale nikoliv ustáleným pojmem, který nenajdeme v encyklopediích či specializovaných příručkách. Je proto na místě jej v základních obrysech vymezit, a tím i jasněji pojmenovat předmět zájmu textu, na jehož prvních stránkách se čtenář nachází.

Potíž spočívá v tom, že proces mírového uspořádání nemá jednoznačné časové mezníky. Za jeho první krok je většinou považováno zastavení ozbrojených operací, které, jak již bylo naznačeno, může mít různou formu i materiální obsah. V případě Německa tímto prvním krokem byla kapitulace v květnu 1945. Otevřený ovšem zůstává koncový bod. Ani svoláním mírové konference a podepsáním mírové smlouvy totiž nemusí proces mírového uspořá-

dání skončit. Může pokračovat i v následujícím období, během něhož poražený stát plní některé závazky, které mu byly mírovou smlouvou uloženy; k provedení mírové smlouvy je ostatně možné uzavřít další, např. bilaterální ujednání. Mírová smlouva také zpravidla obsahuje ustanovení zabezpečující její provedení, včetně garancí a sankcí za její případné nesplnění či porušení. Sankce mohou zahrnovat i návrat k válečnému stavu, obnovení nepřátelství nebo určitých forem kontroly, např. znovuzavedení okupačního režimu. V každém případě ale mírová smlouva zjednodušuje situaci v tom smyslu, že představuje mezinárodněprávně závaznou formu obnovení míru, a tudíž i jasný časový mezník.

Jestliže není podepsána mírová smlouva a místo stavu války postupně nastupuje stav „faktického míru“, přebírají funkci mírové smlouvy jiné politické a právní akty (jednostranné či vícestranné smlouvy, protokoly nebo prohlášení) s různou formálně právní kvalitou.¹⁰ Nejen v procedurálním, ale i v materiálním ohledu se mírový proces rozpadá do řady dílčích, více či méně provázaných kroků. Přesně touto cestou šel i mírový proces s Němcem po druhé světové válce, a proto je nutné pokusit se vymezit pojem mírového uspořádání věcnými hledisky a na tomto základě stanovit i jeho časový rámec.

Ani tento úkol není jednoduchý, protože neexistuje žádný alespoň relativně pevný katalog věcných problémů, které by mírová smlouva měla řešit; vše tedy záleží na konkrétních okolnostech každého jednotlivého případu. Mírová smlouva jako možný ústřední bod mírového uspořádání obvykle má tři základní úkoly: ukončit válečný stav, vytvořit předpoklady pro nastolení mírových vztahů a upravit politické a právní problémy vyplývající z války.¹¹ Nejjednodušším je v této „klasické“ proceduře první úkol, neboť podpisem mírové smlouvy je válečný stav automaticky ukončen, jestliže se tak nestalo již dříve jiným aktem. Proces nastolení mírových vztahů zpravidla zahrnuje rozmanitá opatření, jejichž cílem je zabránit obnovení nebo opakování konfliktu. Vítěz si ve jménu tohoto cíle může vyhradit právo stanovit teritoriální, právní a vojensko-politický status poraženého nepřítele v rámci poválečného mezinárodního systému, jinými slovy může určit podobu jeho území, míru jeho vnější suverenity, omezit jeho potenciál materiální (časové či úplné odzbrojení, zákaz nebo omezení znovuvybrojení) a politický (neutralizace nebo vevázání do spojeneckých systémů, které omezují či vylučují svévolný postup). Vítězové se ale mohou rozhodnout vyloučit riziko nového konfliktu i cestou vnitrostátních opatření, jako jsou podpora demokratického vývoje, zákaz organizací a ideologií propagujících expanzi a válku, trestní postih politických a funkčních elit poraženého státu, odpo-

vědných za rozpoutání konfliktu, a v neposlední řadě omezení materiálních předpokladů k agresivní politice. Třetí úkol zahrnuje řešení problémů, které je možné označit jako „likvidace následků války“. Jádrem tvoří opatření k odčinění válečných a hospodářských škod cestou reparací a restitucí, bezprostředně po skončení ozbrojeného konfliktu bývá akutní otázka válečných zajatců a civilních osob, které se kvůli válce zdržují mimo svůj domovský stát a zpravidla se z různých důvodů nemohou sami bez pomoci vrátit, případně se z nějakých důvodů nemohou nebo nechtějí vrátit domů, označovaných jako *displaced persons*. Narovnat je nutné také válkou poškozené majetkoprávní a hospodářské vztahy (např. upravit osud soukromého majetku postaveného za války pod nucenou správu apod.).

S tímto teoretickým vymezením se realita po druhé světové válce shodovala jen zčásti. Když československé ministerstvo zahraničí v roce 1949 rekapitulovalo dosavadní jednání velmocí protihitlerovské koalice o Německu, vypočítalo celkem osmnáct problémových okruhů, které lze shrnout do tří „košů“.¹² První tvořily procedurální otázky mírového uspořádání, tj. instituce a mechanismy, které měly sloužit k dosažení cílů spojenecké politiky: *okupace, spojenecká kontrola (včetně kontroly Porúří a správy Berlína) a mírová smlouva*. Do druhého koše náležela opatření, jejichž cílem bylo zajistit, aby Německo již nemohlo ohrozit světový mír a stabilitu mezinárodního systému. Týkala se jeho budoucího vnitřního uspořádání – ve výčtu ministerstva k nim patří *demilitarizace, denacifikace, potrestání válečných zločinců, politická a hospodářská demokracizace, politická jednota Německa a jeho struktura, hospodářská jednota Německa, zajištění životní úrovně německého obyvatelstva, omezení německé výroby* – i teritoriálního statusu, jehož úprava našla své vyjádření v *územních otázkách* a svým způsobem také v *transferu německého obyvatelstva*. Třetí koš zahrnoval problémy související s překonáváním hospodářských a sociálních důsledků války – z nich zde najdeme *reparace a restituce, otázku válečných zajatců a displaced persons*.

Toto rozdělení je, jak už to u pokusů o klasifikaci bývá, jen schématické. Některé problémy totiž lze zařadit do dvou košů současně, např. *reparace* mohou spadat do druhého i třetího. Vedle náhrady za válečné škody určovalo rozhodnutí o jejich objemu a struktuře podstatným způsobem hospodářskou budoucnost poraženého Německa.

Vymezení pojmu mírového uspořádání jeho věcným obsahem ovšem naráží na jiný problém. Katalog československého ministerstva zahraničních věcí nebyl univerzálním výčtem, i když samozřejmě obsahuje řadu prvků, které by byly součástí jakékoliv mírové smlouvy nebo mírového uspořádání. Vyjadřuje zájmy československého státu a na tomto základě jeho pohled na proces mírového uspořádání s Německem a na relevanci i materiální obsah

jeho jednotlivých problémů. Co bylo řečeno o Československu, platí pro všechny státy, které se ocitly ve válečném stavu s Německem: každý z nich do války vstupoval s více či méně specifickou strukturou zájmů a z ní vyplývajícími představami o mírovém uspořádání s poraženým nepřítelem. V této perspektivě lze říci, že druhá světová válka ve skutečnosti byla komplexem více než padesáti „bilaterálních válek“ s Německem – započteme-li i státy Osy, odehrálo se v jejím rámci podle Q. Wrighta na 161 dílčích konfliktů.¹³

Obecně vzato, je pozice a postup vítězných států v procesu mírového uspořádání komplikovanou výslednicí vývoje nejen jejich dosavadních vztahů k někdejšímu protivníkovi, ale i představ o jejich budoucí podobě, o strategii zajištění bezpečnosti před případným opakováním jeho agrese a o vlastním postavení v poválečném světě. K určujícím faktorům lze počítat geografickou vzdálenost mezi vítězným a poraženým státem, poměr jejich mocenského potenciálu, historii jejich vztahů, míru a charakter účasti vítězného státu na posledním válečném konfliktu a rozsah jeho poškození jednáním agresora, jeho společenské uspořádání a z toho vyplývající postavení v systému mezinárodních vztahů. Zvážíme-li tato hlediska, není složité si uvědomit, že struktura problémů mírového uspořádání a časový horizont jeho celkového trvání se v perspektivě jednotlivých států mohou podstatně lišit.

Pojem mírového uspořádání je pro potřeby této knihy odvozen ze struktury a trvání klíčových problémů vzniklých v důsledku česko-německého konfliktu, který proběhl v rámci druhé světové války v letech 1938 až 1945. Do poválečných vztahů mezi Československem, resp. po roce 1993 Českou republikou, a Spolkovou republikou, resp. její teritoriálně omezenou organizační formou, představovanou v letech 1949–1990 Německou demokratickou republikou, se nejvýrazněji promítly některé otázky „druhého koše“, pojící se zejména s úpravou teritoriálního statusu Německa včetně nuceného vysídlení německého obyvatelstva ze zemí střední Evropy. Vedle nich hrály důležitou roli ty problémy „třetího koše“, které se týkaly materiálních důsledků války a nacistické okupace. Kromě reparací a odškodnění k nim jako specifická oblast patřil i problém vyvlastněného majetku vysídleného německého obyvatelstva. Tyto problémové okruhy proto tvoří základní obsahovou náplň předložené studie. Z „prvního koše“ je kromě toho předmětem pozornosti poválečná debata o procedurálních otázkách mírového uspořádání, která naznačovala možnou formu a rozsah účasti Československa a menších států vůbec na mírové konferenci a při vypracování mírové smlouvy. Do značné míry stranou pozornosti zůstávají ty oblasti „druhého koše“, které se týkají politického a vojenského statusu Německa a které byly vysoce aktuální do

jeho sjednocení v roce 1990. Je to dáno dvěma okolnostmi. I když tyto problémy, za prvé, měly pro Československo životně důležitý význam, jeho přímý vliv na jejich úpravu byl jen malý a mohl se uskutečnit jen s využitím vazeb ke globálním hráčům, zejména SSSR a USA. Za druhé, debata o politickém a vojenském statusu Německa byla vždy integrální součástí debaty o politické a bezpečnostní architektuře Evropy a světa a představuje natolik samostatný a komplexní okruh problémů, než aby ji bylo možné – z prostorových důvodů i vzhledem k odbornému zaměření autora – uspokojivě integrovat do této studie. Ta se proto soustředí jen na osvětlení základních momentů, které v té či oné míře určovaly obsah i dynamiku vývoje celého mírového uspořádání a v jeho rámci i československo-německých vztahů.

Soubor problémů mírového uspořádání v kontextu bilaterálních česko-německých vztahů vymezuje i základní časový rámec studie. Za konec procesu mírového uspořádání považuje časový bod, od něhož česká i německá strana ve své bilaterální relaci považuje otázky svého zájmu spojené s válkou za vyřešené či alespoň za ošetřené, a to takovým způsobem, aby nezatěžovaly vzájemné vztahy a nebránily jejich mírovému rozvoji. Takovým aktem je nesporně Česko-německá deklarace z roku 1997. Odkaz na ni v podtitulu studie má ovšem spíše symbolickou funkci. V deklaraci sice vlády České republiky a Spolkové republiky prohlásily, že nehodlají dále zatěžovat vzájemné vztahy problémy minulosti, nicméně tato politická vůle nebyla realizována okamžitě a některé aspekty minulosti po určitou dobu zůstaly součástí česko-německé mezivládní agendy.

Předmětem předložené studie je, řečeno co nejstručněji, analýza vývoje mírového uspořádání s Německem a československé, resp. české účasti na něm. Takto široce formulované téma dává možnost hledat odpověď na řadu otázek. Tou méně zajímavou je otázka, proč se nepodařilo uzavřít mírovou smlouvu s Německem bezprostředně po válce. Odpověď na ni je notoricky známá: může za to nástup studené války, rozpad protihitlerovské koalice a etablování bipolárního mocenského schématu, který reprezentovaly obě supervelmoci, USA a SSSR. Tento obraz sice vyžaduje mnohem jemnější rozlišení, o které se studie také skutečně pokouší, ale těžiště jejího zájmu leží v otázce, jaký vliv měla skutečnost, že se nedařilo dosáhnout finálního ujednání, které by bylo možno považovat za konec procesu mírového uspořádání, na některé jeho základní aspekty. Klíčová otázka tedy zní, jaký vliv měl „faktor čas“, na konstelaci aktérů mírového uspořádání, na jeho formální proceduru, na strukturu jeho materiálních problémů a v neposlední řadě na postavení Československa, resp. České republiky v jeho kontextu a na možnosti československé, resp. české zahraniční politiky artikulovat a za-

stávat své specifické zájmy. Skutečnost, že proces mírového uspořádání se vyvíjel v proměnlivých mezinárodních podmínkách od fáze koaliční spolupráce přes období studené války s jejími přece jen v řadě ohledů odlišnými etapami až po monopolární mocenskou konstelaci 90. let a počátku 21. století, umožňuje ukázat jak dynamiku vývoje celého mírového procesu, tak i vývoje československé, resp. české zahraniční politiky. Jejím důsledným zasazením do mezinárodního kontextu se práce v neposlední řadě snaží překonat úzkou národní perspektivu při hodnocení výsledků mírového uspořádání, která je často ovlivněna přednostním pohledem na vlastní újmu a pocitem národní ublíženosti.

Zachytit proces mírového uspořádání s Německem jako celek včetně prolínání jeho jednotlivých úrovní a proměn struktury problémů v dlouhém horizontu zhruba šedesáti let se pokouší první „syntetická“ část studie. **Kapitola 2.1** se věnuje období protihitlerovské koalice a osvětluje hlavní příčiny kolapsu její společné politiky v německých záležitostech. V nejmenší možné zkratce zahrnuje i předchozí válečné období, kdy velmoci formulovaly své představy o poválečném osudu Německa a o cestách k nastolení míru. **Kapitola 2.2** se v těsné návaznosti zaměřuje na otázku, jaký vliv mělo rostoucí pnutí v koalici na úvahy o základních materiálních aspektech mírového uspořádání a na debaty o jeho proceduře, jejímiž základními postupnými body byla kapitulace Německa, příprava a uspořádání mírové konference a konečně vypracování a podpis mírové smlouvy. V souvislosti s procedurálními otázkami je intenzivní pozornost věnována možnosti rovnoprávné účasti menších států koalice na mírovém uspořádání a zejména na plánované mírové konferenci s Německem.

Kapitola 2.3 představuje oba německé státy jako nové aktéry mezinárodní politiky. Upozorňuje na základní prvky, které určovaly jejich specifické postavení v systému mezinárodních vztahů, a zkoumá jejich možnosti aktivně zasáhnout do procesu mírového uspořádání. Předmětem pozornosti **kapitoly 2.4** je zejména proces formulování názorů obou německých politických reprezentací na podobu mírového uspořádání a na jeho otevřené problémy. V procesu jejich postupné integrace do dvou antagonistických bloků byly v rámci západního i východního společenství postupně odstraňovány některé rušivé momenty ve vzájemných vztazích, k nimž samozřejmě patřilo i tíživé dědictví druhé světové války. Nastala situace, kdy příprava mírové smlouvy stagnovala, ale proces mírového uspořádání se rozvíjel dál převážně na bilaterálním základě. Otázka, na niž hledá tato kapitola odpověď, zní, jaké důsledky měla bilateralizace mírového procesu, jaké byly v tuto

dobu ještě vůbec šance na shodu o procedurálních a materiálních parametrech mírové smlouvy a které otázky mírového uspořádání z bohatého portfolia 40. let mohly být v období 50. a počátku 60. let dovedeny či přiblíženy k nějakému řešení.

Rozpadem protihitlerovské koalice a vznikem dvou německých států vstoupilo do procesu mírového uspořádání s Německem v roli samostatného aktéra i Československo. V jeho perspektivě byl vývoj a výsledky mírového uspořádání s Německem otázkou prioritního zájmu. Připomeneme-li si shora jmenované faktory, které lze považovat za určující pro vztahy mezi vítězným a poraženým státem, vyjde nám, že Československo v kontextu mírového uspořádání s Německem zaujímal s odstupem nejsložitější pozici ze všech vítězných států. Bylo bezprostředním sousedem Německa, kterému z hlediska svého mocenského potenciálu nemohlo – zejména ve světě tradiční „reálpolitiky“ – konkurovat, jeho vztahy s Německem byly zatíženy řadou leckdy i dávných historických hypoték. Válka a okupační politika nacistického Německa na jedné straně a nucené vysídlení německého obyvatelstva z Československa na straně druhé propast odcizení ještě prohloubily. Po válce se Československo stalo součástí východního bloku a jeho vztahy s větší a – jak se později mělo ukázat – i životaschopnější částí Německa zůstaly dlouho napjaté nebo přinejlepším chladné. Jako jeden ze zakládajících států protihitlerovské koalice sice nebylo nováčkem v procesu mírového uspořádání, nicméně jako její menší a méně významný člen bylo odkázáno na postoj velmocí. Otázka, jíž se věnuje **kapitola 2.5**, zní, jaké zájmy formulovalo Československo v procesu mírového uspořádání s Německem, jak se v průběhu 40. a 50. let měnila jejich struktura, mj. i ve světle stále zřejmější okolnosti, že mírová smlouva s Německem nebude v dohledné době – a možná vůbec nikdy – podepsána. Zkoumá také, jaký prostor mělo Československo pro zastupování svých zájmů v nové politické konstelaci, kterou s sebou přinesla studená válka 40. a 50. let, a jak jej dokázalo využít, mj. ve vztahu k oběma německým sousedům.

Období *détente*¹⁴ a zejména tzv. východní politika Spolkové republiky přelomu 60. a 70. let potenciálně otevíraly nové prostory pro řešení otevřených otázek minulosti na bilaterální úrovni. Východní politiku lze chápat jako pokus alespoň zčásti překonat asynchronní konfiguraci v procesu mírového uspořádání s Německem, která vznikla jeho rychlejším průběhem v rámci západního společenství. Nakolik byla tato možnost využita, zkoumá **kapitola 2.6**, přičemž analyzuje cíle a představy, s nimiž šla Spolková republika na straně jedné a východoevropské státy na straně druhé do jednání o normalizaci vzájemných vztahů, i jejich skutečné výsledky v kontextu

mírového uspořádání. Vedle Československa je úhel pohledu rozšířen i na Polsko, které vzhledem ke svému geopolitickému postavení i struktuře sporných otázek bylo již od dob protihitlerovské koalice nejpřirozenějším partnerem Československa v německých záležitostech.

Sjednocení Německa na základě Smlouvy 2 + 4 v roce 1990 bývá označováno jako „ukončení poválečného období“.¹⁵ Tento výrok platí jistě bez výhrad, pokud jej vztáhneme (jak ostatně činí i citovaný autor) na poválečný vývoj Německa. Zda ale lze mluvit o konci mírového uspořádání, může být diskutabilní. Mírová smlouva s Německem podepsána nebyla a i po tomto datu, jak již bylo naznačeno, stále existovaly problémy související s druhou světovou válkou, které někteří z jejích někdejších kontrahentů považovali za otevřené. **Kapitola 2.7** pátrá po důvodech, proč v souvislosti se sjednocením Německa nebyla podepsána mírová smlouva a zda Smlouva 2 + 4 skutečně je definitivní tečkou za válkou. Současně se ptá, které otázky minulosti zůstávaly v mezinárodní politice živé i po roce 1990. V této kapitole opět výrazně vystupují do popředí česko-německá a polsko-německá relace, v nichž byly otevřené problémy minulosti zastoupeny nejsilněji. Jejich politickým uzavřením, které spíše shodou okolností spadá do roku 2004, končí i základní časové vymezení této práce.

Za „syntetickou“ část práce je vložen exkurz (**kapitola 3**), který se zabývá vyhnaneckými svazy ve Spolkové republice. Téma nezapadá zcela organicky do vymezení této práce, neboť vyhnanci byli vždy jen nepřímými aktéry procesu mírového uspořádání. Přes pokusy o samostatné zahraniční aktivity bylo vždy mimo jakoukoliv pochybnost, že jediným, kdo může zastupovat jejich zájmy na mezinárodní scéně, je spolková vláda. Nicméně v české (ale i polské) perspektivě si zamyšlení nad procesem mírového uspořádání s Německem nelze bez německých vyhnanců představit. Jednak důsledky jejich nuceného vysídlení tvořily vždy – a paradoxně velmi výrazně právě po roce 1990 – významnou součást diskuzí o otázkách mírového uspořádání. Jednak česká i polská politika a spolu s nimi i větší či menší části veřejnosti obou zemí se při vnímání těchto problémů častěji vztahovaly k postojům vyhnanců, aniž se snažily – či snad vůbec dokázaly – identifikovat, nakořlí jejich cíle a cesty k jejich prosazování vůbec korespondovaly s politikou spolkové vlády. Jinými slovy lze říci, že v diskurzu o zátěžích minulosti byli vyhnanci v české i polské perspektivě zastoupeni a reflektováni mnohem intenzivněji než oficiální německá místa. Cílem exkurzu je v největší zkratce představit specifický fenomén, jaký vyhnanci v evropském kontextu představovali a stále ještě představují, a přiblížit je jako aktéra na německé vnitropolitické scéně.

Exkurz tvoří svého druhu úvod k analytickým studiím věnovaným třem vybraným otázkám mírového uspořádání s Německem. Kritériem výběru byl jejich význam v kontextu československé, resp. české politiky v mírovém uspořádání s Německem a česko-německých vztahů. Jejich účelem není ještě jednou shrnout fakta, představená v syntetické části, ale přiblížit některé dílčí problémy, před nimiž politika při jejich úpravě stála. Cílem první z nich je upozornit na základní problémy reparační politiky protihitlerovské koalice a na obtíže při zjišťování a vyčíslení válečných škod i výše reparačního plnění ze strany poválečného Německa (**kapitola 4.1**). Dvě další studie se zabývají klíčovými otázkami, které do debaty o mírovém uspořádání i do bilaterálních československo-, resp. česko-německých vztahů vnášely vyhnanecké svazy a zejména Sudetoněmecké krajanské sdružení, a sice nuceným vysídlením a právem na vlast (**kapitola 4.2**) a otázkou konfiskovaného majetku německých vyhnanců (**kapitola 4.3**). Cílem je zachytit nejen nepřekonatelné rozdíly mezi názory obou stran na řešení a vlastně vůbec na existenci těchto problémů, ale i ukázat nakolik se vyhnancům dařilo prosadit otázky svého klíčového zájmu do zahraničněpolitické agendy Spolkové republiky. Vedle těchto tří témat by si zcela určitě zasloužila zvláštní pozornost i otázka odškodnění. V původním projektu této práce byla plánována, ale nakonec nebyla zejména z prostorových důvodů realizována. Hojivou náplastí je, že ze jmenovaných témat patří odškodnění k těm, která jsou v české historické literatuře velmi solidně zpracována.¹⁶

Jako každá syntetická práce, která se snaží zachytit komplexní proces, jakým zkoumané téma nesporně je, a navíc v poměrně dlouhé časové perspektivě, nemůže tato kniha být zcela původní vědeckou prací. Zčásti staví na publikacích dnes již stovek autorů, kteří se tématu mírového uspořádání s Německem a vůbec problému Německa po druhé světové válce v jeho celku či částech věnovali v celém období od konce války, samozřejmě s důrazem na nejnovější literaturu. Zčásti se opírá o studie, které jsem v posledních přibližně dvaceti letech publikoval buď sám, nebo se svými kolegy – na tomto místě bych rád vzpomenu Kateřinu Portmann a Tomáše Jelínka, s nimiž jsem měl tu čest spolupracovat na mezinárodních projektech vedených špičkovými evropskými odborníky na daná témata, jakými jsou Hans Günther Hockerts (Mnichov), Norbert Frei (Jena) nebo Constantin Goschler (Bochum). Zčásti, zejména pokud se týče problémů mírového uspořádání v kontextu česko-německých vztahů, vychází z výzkumu, který jsem provedl v posledních letech, a přináší řadu nových poznatků nebo přinejmenším nový úhel pohledu. Na některých místech čtenář jistě bude mít pocit, že

to či ono již někde četl, zná či alespoň tuší. A bude mít v mnohém pravdu. Nechtě tedy má na paměti, že přínos této knihy má spočívat především v uceleném pohledu na proces mírového uspořádání v celém jeho trvání a v jeho dynamice odrážející proměny mezinárodní situace, konstelace aktérů i věcných problémů. V tomto ohledu si kniha činí nárok být novátorskou nejen v českém, ale i mezinárodním badatelském kontextu. Nakolik tomuto nároku činí zadost, musí čtenář posoudit sám.

Počet edic pramenů a sekundární literatury – monografií, studií, článků a expertíz – k různým zde pojednávaným problémům je dnes nepřehledný a lhal by ten, kdo by tvrdil, že je všechny měl alespoň v ruce, natož přečetl a zpracoval. Při jejich výběru pro potřeby této knihy hrála důležitou roli má odborná kompetence, ale často také náhoda, která vstupovala do hry – v závislosti na vývoji úvah o celkové struktuře a cílech práce. Ať čtenář nechá převážit spíše shovívavost, když v poznámkách nenajde publikace, které zná, cení si jich a pokládá pro podobné téma za nepostradatelné. To je při tolika publikačních výstupech, kolik jich existuje k problému mírového uspořádání, často věcí individuálního názoru. Poznámky jsou v této knize navíc koncipovány převážně jako odkazující, jen v menšině případů jako vysvětlující a již vůbec ne jako „ilustrující“, tedy takové, které mají pouze doložit, že autor k tématu (snad) viděl a četl vše nebo alespoň většinu, co se k němu vidět a číst dá. Další literaturu, kterou považuji k tématu a jeho jednotlivým problémům za důležitou, lze nalézt v seznamu odborné literatury.

Tato kniha je výsledkem mého dlouhodobého zájmu o otázky mírového uspořádání i česko-německých vztahů. Bezprostředním impulsem k jejímu napsání ale byl projekt „Československo, střední Evropa a mírové uspořádání s Německem po druhé světové válce“, který v letech 2014–2016 pod kódem 14-16260S finančně podpořila Grantová agentura České republiky. Díky ovšem patří pracovním a pracovníkům z řady německých a českých archivů a knihoven, kteří v průběhu let práce na tématu připravovali archivní podklady a literaturu. Značnou část rešerší literatury jsem provedl v rámci své funkce stálého hostujícího profesora na Univerzitě v Kostnici. Zvláště oceňuji službu *ConDoc* tamní univerzitní knihovny, která umožňuje operativní objednávání a zasílání elektronických kopií odborné literatury.

Práce širšího tematického záběru se sotva objede bez rady a bedlivé asistence kolegů, jejichž znalost některých otázek daleko přesahuje mou kompetenci. Za připomínky srdečně děkuji dr. Vladimíru Handlovi, prof. dr. Drahomíru Jančíkovi a dr. Miroslavu Kunštátovi (všichni Univerzita Karlova). Obzvláštní dík za trpělivost s textem a podněty dlužím oběma lek-

torům, prof. dr. Janu Kuklíkovi (Univerzita Karlova) a doc. dr. Vítu Smetanovi (Ústav pro soudobé dějiny Akademie věd ČR), který se kromě toho s pečlivostí sobě vlastní odmítl ztotožnit s některými mými jazykovými prořešky. S entuziasmem přiložily ruku k dílu při rešerších a organizačních pracích i studentské vědecké síly, zejména Tomáš Malínek a Šárka Navrátilová; se závěrečnou redakcí textů účinně vypomohla Michaela Ďurková.

V Řevnicích, 31. ledna 2018